

ПРЕДГОВОР

Тази книга се състои от две части. Първата е написана в средата на 90-те години, когато Украйна бе новосъздадена държава в състояние на икономически колапс и все още търсеше своята национална идентичност. Тъй като тази част представя страната в период на нейното формиране, оставих текста непроменен, включително и тогавашните си прогнози за бъдещето на Украйна. Втората част беше написана и актуализирана на етапи в резултат на трите все по-насилствени опита на Русия да постави Украйна под свой контрол. През 2004 г. президентът Путин направи неуспешен опит да фалшифицира президентските избори. През 2014 г. той завзе Крим и част от Донбас, а през февруари 2022 г. започна пълномащабна война, която преобърна постсъветския световен ред. Към момента на писане на книгата (лялото на 2022 г.) войната все още продължава, но духът на украинците е несломим и единственото, което руските атаки успяха да постигнат, е да засилят тяхното самочувствие и стремеж към пълна независимост. През 2014 г. Украйна вече беше напълно различна страна от тази, в която живях през 90-те години. А едно пътуване дотам днес би разкрило гледка, наподобяваща Втората световна война – европейска демократична държава с оръжие в ръка, бореца се със зъби и нокти срещу агресор, който демонстрира всички белези на фашизъм.

Шокиран и ужасен, Западът реагира с оказване на финансова помощ на Украйна и с нарастващи доставки на все по-мощни оръжия. Търговията с Русия все още не е напълно преустановена. Американският президент Байдън също така не даде ясна информация дали НАТО ще изпрати войски или ще се намеси в конфликта по друг начин. Като цяло правителствата действаха с неочаквана увереност и бързина. Но обществената съпричастност с Украйна може да започне да намалява, когато състраданието се изчерпа, а сметките за гориво започнат да се увеличават. Засега тя е на високо ниво и се изразява в огромните усилия да се помогне на милионите украински бежанци.

Нека да продължаваме в същия дух, нека те да имат възможността да се завърнат в една свободна, мирна и просперираща страна и *Все буде Україна!*^[1].

Анна Рийд

Лондон, юли 2022

[1] Всичко ще бъде Украйна (укр.). – Б. р.

ПЪРВА ЧАСТ

ГЛАВА 1

Киев: Новият Йерусалим

Но най-ярката светлина от всички беше белият кръст в ръцете на Свети Владимир, извисяващ се над Владимировския хълм.

Михаил Булгаков, 1925 г.

Украйна буквално означава „накрая“ или „гранична земя“ и това е точно така. Равнинна, плодородна и фатално примамлива за нашественици, Украйна е била разделяна между Русия и Полша от средата на XVII до края на XVIII век, между Русия и Австрия през XIX век, а между двете световни войни – между Русия, Полша, Чехословакия и Румъния. Така до разпадането на Съветския съюз през 1991 г. тя не успява да се обособи като независима държава.

От една страна, това означава, че Украйна и украинците наследяват история, базирана на насилие. „Въстания, гражданска война, погроми, глад, чистки и холокост. Къде е разделът за мир и благоденствие?“, уместно попита мой приятел, докато разглеждаше записките ми за тази книга. А от друга, те са останали с оскъдно и неясно чувство за национална идентичност. Въпреки че се бунтуват при всяка възможност, редките случаи, в които постигат известно

самоуправление – по време на казашките въстания през XVII век, Гражданската война от 1918 – 1920 г. и в края на нацистката окупация – са тежки, жестоки и кратки. Освен това до неотдавна съседите на Украйна изобщо не я възприемаха като отделна държава, нито пък украинците – като отделен народ. За руснаците тя беше част от Русия, а за поляците – част от Полша. Дори много украинци – русифицирани или полонизирани от векове на чуждо господство – мислеха по същия начин. При положение че вдъхновяващите моменти в хаотичната им история са малко и на големи интервали, а съседите им отказват да признаят съществуването на нещо като „история на Украйна“, не е учудващо, че украинците все още се чудят кои са те и каква искат да бъде държавата им.

Историята на Украйна като гранична земя, бойно поле и новородена държава, която се бори да изгради своята национална идентичност, започва в Киев. Когато кацнах тук за първи път в една зимна нощ през 1993 г., подът на залата за получаване на багаж беше покрит до глезените с киша, а куфарите ни се появиха в каросерията на камион „Камаз“, който ги стовари на голяма купчина и ние сами трябваше да се доберем до вещите си. Пътят към града – единствената четирилентова магистрала в Украйна, както разбрах по-късно – беше тъмен като в рог: без осветление, без мантинели, без маркировка. Спътниците ми миришеха на мокри дрехи и стара храна, а в ръцете си държаха големи вързопи, увити с връв, които имаха парчета дърво за дръжки. Оставиха ме на един площад в центъра на този притихнал град. Потърсих уличен телефон, но единственото, което намерих, беше стар бакелитов приемник, прикрепен към издраскано парче ламарина. Без обозначения, инструкции или телефонен указател. Нямах и украински пари, но по чудо се оказа, че това нямаше значение. Инфлацията беше унищожила монетите, а Украйна вече не използваше съветските рубли, за които уличните телефони, така или иначе, бяха пригодени. За мой късмет всички разговори бяха безплатни. Изведнъж всичко започна да ми се струва малко по-дружелюбно и по-достъпно. Моето пътешествие в Украйна започна.

Хората, които посещават Киев, обикновено го ненавиждат, но почти всички, които живеят там, го обикват. Стълбището на сградата, където живеех в едностаен апартамент, миришеше на развалено зеле и урина, но отвън в тополите се навъртаха проскубани черни врани, които бутаха сняг върху преминаващите трамваи. Харесвах ми павираните улици с изкусните орнаменти по къщите от началото на века. Бяха толкова порутени, че властите бяха опънали мрежи под балконите им, за да предпазят минувачите от падащите парчета мазилка. Допадаха ми хълмистите паркове с тухлените им

алеи и ръждясалите павилиони от ковано желязо, в които тийнейджъри се целуваха през лятото, а през зимата деца с пухкави шапки се пързалиха наоколо с шейните си. Приятно ми беше да гледам старците, които играеха шах на пейките около осветените в розово фонтани на площад „Независимост“ или прибираха кутиите си с рибарски принадлежности след цял ден, прекаран в зимен риболов на Днепър. Радвах се на собствениците на кучета, когато ги виждах да се разхождат бавно в неделните сутрини и сериозно да си разменят комплименти за изтънчените подстрижки на своите любимци, най-често носещи имената Джак и Джони. Допаднаше ми кънтящият покрит пазар, пълен с гълъби, където жени от близките села продаваха продукцията си и се обръщаха към теб с „пиленце“ или „слънчице“ и те подканяха да опиташ меда и заквасената им сметана. Харесваше ми да наблюдавам двойките, които танцуваха в капещите подлези в петъчните вечери под звуците на акордеон – не за пари, просто за удоволствие. Обичах да си купувам кокичета, увити в бръшлянови листа и завързани със зелен конец от цветарките, които се появяваха с настъпването на всяка пролет пред спирките на метрото. А през есента се усмихвах на нареждащите бабушки, които, минавайки покрай теб по улицата, не забравяха да ти кажат да си закопчаеш палтото и да си сложиш шапка, защото първият сняг вече е паднал. Дори започна да ми се услажда *сáло*, суровата сланина – признак, че вече съм една от тях. Яде се с черен хляб, сол и чесън и е както национален деликатес, така и звезда в редица вицове, надсмиващи се над украинския мъж, който (поне според анекдотите) би предпочел да си хапне сланина пред това да си легне с жената.

Въпреки това Киев беше меланхоличен град. Неговите отличителни черти бяха неудачите и липсите. Някои от тях бяха очевидни – само един супермаркет, в който се плащаше с долари, малко лични автомобили (ако на кръстовище се съберяха цели шест коли, това вече се смяташе за задръстване), пощенските услуги не бяха надеждни и ако някой искаше да изпрати писмо, отиваше на гарата и го даваше на човек с доброжелателно лице, който пътуваше в същата посока. Други черти на Киев можеха да бъдат усетени едва след време: практически несъществуващи доходи и пенсии, неуредено здравеопазване – лекарствата струваха скъпо, а лекарите искаха подкупи. Нямаше и застраховки, бяха се появили няколко частни застрахователни компании, но никой не искаше да им повери парите си. Киевчани живееха в несигурност, непозната на Запада, а от мизерията ги делеше само някоя болест или семейна кавга. Животът бе изписан по жилавите им тела и изпитите, угрижени от годините на криза лица. Това бяха лицата на хора, които преживяваха на евтина водка и тежки цигари, и им беше пределно ясно, че ако те самите не се погрижеха за себе си, никой друг нямаше да го направи.

Липсите в Киев бяха и физически. Въпреки че беше един от по-добре запазените бивши съветски градове, призраците витаеха на всеки ъгъл. Синагогата стоеше празна, сградата на някогашния „Гранд хотел Лайпциг“ беше оставена да гние от корумпираната градска управа. На тротоарните щандове за книги се продаваше сърцераздирателна малка брошура, озаглавена „Изгубените архитектурни паметници на Киев“, в която се изброяваха всички църкви и манастири, разрушени по времето на Сталин: златокуполният манастир „Свети Архангел Михаил“, „Свети Василий“, „Св. св. Борис и Глеб“, „Света Олга“ и други. При толкова много празнини, при толкова много липси проучването на миналото изискваше от мен да проявявам нездрав ентузиазъм и да притежавам око на археолог, взиращ се в малките улики и празните пространства.

Що се отнася до миналото на Киев, във въображението си най-лесно бихме могли да пресъздадем бурния търговски град от периода на захарния бум. Писателят Александър Куприн описва града около 1910 г. като пълен с пристанищни работници, поклонници, еврейски амбулантни търговци, немски дами, опърпани руски офицери, студенти, картоиграчи, миризма на пури и евтино шампанско. По-голямата част от запазения исторически център на Киев датира от този период – внушителната опера, калдъръмените булеварди и къщата с химерите на Владислав Хородецки, украсена с жаби, елени и носорози, която служи и за реклама на първата циментова фабрика в града. А през летните вечери улиците все още носят усещане за „прах, люляк и топъл камък“, точно както по времето на Куприн, от Днепър се чува свиренето свирките на речните корабчета, а под кестените в малки павилиони мъже пият квас от бурканчета за сладко. В музея на „Андрийвский Узвиз“ – улицата, която се спуска от бароковата църква „Св. Андрей“ на Екатерина II до площад „Контракт“, където някога се е провеждало голямо годишно изложение, се помещава колоритна колекция от стари вещи: снимки в цвят сепия на униформени кадети, облегли се на балюстрада във фотографско ателие, чифт бели велурени ръкавици, изрисуван чадър, фигурки на слонове, издялкани от слонова кост, стереоскоп, кадифено оперно наметало, украсено с щраусови пера, и т.н.

Но това минало, което придава на Киев неповторим блясък и го превръща в „Градът“ на писателя Михаил Булгаков и „Радостта на света“ за средновековните летописци, не е бурният и бързоразвиващ се град от миналия век, а Киев отпреди хиляда години. От X до XVIII век той е столица на първата

велика цивилизация на източните славяни – Киевска Рус. Оттук започва борбата на Украйна за идентичност. Поколения учени са спорили относно възникването на Рус, как е била управлявана и дори как е получила името си. Но най-спорният въпрос от всички е на кого принадлежи. Дали цивилизацията на Киевска Рус е преминала на изток, към Московия и руснаците, или е останала в Украйна? „Ако Москва е сърцето на Русия – гласи една руска поговорка, – а Санкт Петербург е главата ѝ, то Киев е нейната майка.“ Украинците, разбира се, казват, че Киев няма нищо общо с Русия, и ако е нечия майка, то е майка на самите украинци.

Основателите на Киевска Рус не са нито руснаци, нито украинци, а същите онези скандинавци, познати като викинги, варяги, нормани или норвежци, които през IX и X век завладяват Исландия и части от Англия, Ирландия и Франция. Според най-ранната хроника на Рус – „Началната руска летопис“, те пристигат в славянските земи по покана на размирните племена, разпръснати покрай гористите реки на юг от Финския залив. В нея се казва: „Сред тях нямаше закони, а племе се надигаше срещу племе. Възникваха разногласия и те воюваха едни срещу други. Тогава те си рекоха: „Нека си потърсим княз, който да ни управлява и да ни съди според закона“. Затова чудите, славяните, кривичите и весите отидоха при варяжките руси и казаха на народа от Рус: „Нашата земя е голяма и богата, но в нея няма ред. Елате да ни управлявате и да царувате над нас“.

Хрониката може би преувеличава значението на скандинавците. Някои историци смятат, че те никога не са били достатъчно многобройни, за да имат голямо влияние, а други вярват, че едно от местните племена – поляните – е поставило основите на Рус преди тяхното пристигане. Така или иначе, те идват не като владетели, а като търговци по пътя, свързващ Балтийско и Черно море чрез река Днепър. Някъде през VIII век те построяват първия си охранителен пост на Ладожкото езеро, близо до днешен Санкт Петербург, а през 830 г. според „Началната руска летопис“ стигат с дългите си лодки с драконови глави до малко дървено селище на песъчливите брегове, което става търговският център на Киев. Византийският император Константин VII Багренородни пише меморандум за императорската администрация през X век, в който описва лодки, пълни с роби, кожи, восък и мед, които се спускат по притоците на Днепър всяка пролет, когато ледовете се разтопят. В Киев те се снабдявали с платна и гребла, а през юни потегляли с въоръжен конвой към Черно море и Константинопол. Пътуването е опасно, защото заради поредица от бързеи на около 400 километра на юг лодките трябва да бъдат разтоварени и влачени по суша, което ги прави особено уязвими за нападения от страна на печенежките

номади. Така това, което започва като търговско начинание, през следващите векове се превръща в политическо – точно както компаниите „Хъдсън Бей“ и „Британската източноиндийска компания“. Търговските пунктове се превръщат в крепости, крепостите в пунктове за събиране на данъци, а пунктовете за събиране на данъци към края на X век – в най-голямото кралство в Европа, простиращо се от Балтийско море до Карпатите. В този процес управляващата скандинавска династия Рюриковичи възприема местните обичаи и език, като се смесва с тамошните родове и славянизира имената им. Хелги става Олег, Ингвар – Игор, Валдемар – Володимир.

Най-добре запазеното доказателство за величието на Рус е киевската катедрала „Света София“, построена през 1037 г. от един от най-великите потомци на Рюриковичи – княз Ярослав I Мъдри. Отвън тя прилича на всяка друга украинска барокова църква, като оригиналните ѝ плитки гръцки куполи са отдавна позлатени и тухлените стени са покрити с мазилка. Но отвътре тя излъчва великолепната строгост на Византия. Светци, облечени в охра и розово, крачат в сенчестите фрески на стените, а над тях виси Мозайката с Богородица, сама върху златна основа. Нейната дреха е описана от писателя Робърт Байрон през 1930 г. така: „оттенък, чието сияние никой не може да забрави... порцеланово синьо или като очите на сиамска котка“. Единствените картини, които показват светския византийски живот, се виждат на двойното стълбище, водещо към горната галерия. Те са дело на гръцки майстори, които рисуват празнични сцени от своите краища. Квадриги – или части от тях, оцелели след пребоядисването през XIX век – се надбягват по стените, аплодирани от прозорците и балконите, докато пред портите на хиподрума танцува клоун, а музиканти свирят на флейти, тъпани и хармониум.

Построена в чест на приемането на християнството от бащата на Ярослав I Мъдри – Владимир I Велики, църквата „Света София“ е била замислена като място с огромно политическо и духовно значение и си остава такава. По царско време е посещавана от милиони поклонници. Един ранен мрачен надпис гласи: „Изпих си дрехите, когато бях тук“. Болшевиките я оскверняват, но никога не се осмеляват да я разрушат, а по време на перестройката украински националисти демонстрират пред нея. През 1993 г. членове на сектата „Нова епоха“ я пръскат с пожарогасители, заплашвайки с масово самоубийство, а през 1996 г. православни вярващи се опитват – незаконно, тъй като вече е музей – да погребат своя патриарх в нея, но след намесата на полицията им се налага да се задоволят с тротоара отвън.

Въпреки че по времето на Владимир I, разбира се, не е имало нито Украйна, нито Русия, той става покровител и на украинците, и на руснаците. Възпяван е в безброй народни приказки и песни и е увековечен с голяма статуя, издигната в лондонския „Холанд Парк“ от украинската диаспора.

Въпреки че „Света София“ буди страстна преданост, причината за нейното построяване е изцяло прагматична – покръстването на народа. Когато Владимир се възкачва на престола през 980 г., християнството вече започва да се усеща в Рус. Няколко години по-рано неговата баба Олга вече се е покръстила. В началото обаче Владимир е ентусиазиран поддръжник на езичеството. В „Началната руска летопис“ се казва, че той „издигна идоли на хълмовете пред замъка, един на бога Перун, направен от дърво, със сребърна глава и златни мустаци, и други на Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргъл и Мокош. Народът ги наричаше богове и им принасяше в жертва синовете и дъщерите си“. По-лошото е, продължават благочестивите летописци, че той е бил „обзет от страст към жените. Имаше триста наложници във Вишгород, триста в Белгород и двеста в Берестово. Беше ненаситен в пороците си. Дори съблазняваше омъжени жени и насилваше млади момичета, защото беше неморален като Соломон“.

Въпреки това неособено добро начало в един момент Владимир решава, че за да запази мира със съседите си, неговата империя се нуждае от модерна религия. Остава само да избере коя да бъде тя. Първите хора, с които се консултира, според хрониката, са волжките българи, които са мюсюлмани. „Владимир ги изслуша, защото обичаше жените и разкоша, за които беше чул, че са неизменна част от тяхната религия, но не можа да се съгласи с обрязването и въздържанието от свинско месо и вино. „Пиенето – казваше той – е радостта на русите и ние не можем да съществуваме без това удоволствие“.“ След това разочарование той изпраща мисии, за да проучи и останалите възможности. Евреите и германските католици не успяват да го впечатлят. „Видяхме ги да извършват много церемонии в храмовете си – докладват емисарите, – но не видяхме никакво величие.“ Това, което покорява киевчани обаче, е константинополската „Света София“. „Гърците ни заведоха до сградите, където се покланят на своя Бог, и ние не знаехме дали сме на небето, или на земята. Защото на земята няма такова великолепие и красота и ние сме в недоумение как да го опишем. Знаем само, че Бог живее там сред хората и службата им е по-честна от церемониите на другите народи.“

И така е избрано православието. През 988 г. Владимир заповядва да завлекат стария бог на гръмотевиците Перун до реката и да го бият с пръчки, а самите

киевчани натиква в приток на Днепър за масово кръщение. „Някои стояха във водата до шия – пишат летописците, – други до гърди, а някои от по-младите – близо до брега с деца на ръце. Имаше радост на небето и на земята при вида на толкова много спасени души.“ Това е едно от най-важните събития в историята на Европа. Избирайки християнството, а не исляма, Владимир насочва амбициите на Киевска Рус завинаги към Европа, а не към Азия, а приемайки новата вяра от Византия, а не от Рим, той обвързва бъдещите руснаци, украинци и беларуси с православието, като ги разделя съдбоносно от техните католически съседи поляците.

Недостатъците на новата религия ще изиграят роля в бъдеще, но нейните предимства се усещат веднага. По време на покръстването си Рус вече има добре установени контакти с Византия. През 911 г. Олег, първият исторически доказан Рюрик, нахлува в Константинопол, като според легендата заковал щита си на градските порти и се завърнал победоносно с корабите си, а платната им заменил с копринени. Половин век по-късно княгиня Ольга очарова император Константин, когато се срещат, за да преговарят за търговски договори, а синът ѝ Светослав I се съюзява с Византия във войната срещу българите. С придобиването на религиозен авторитет външнополитическото поле на Рюриковичи се разширява и те започват да сключват династични съюзи с половината християнски монархии. След като завладява Херсонес, древен гръцки град на Черно море, Владимир принуждава византийския император Василий II да му позволи да се ожени за сестра му Анна – ход, който изключително много повишава престижа на Рус. Синът му Ярослав си спечелва прозвището Тъста на Европа, като омъжва трите си дъщери за кралете на Унгария, Норвегия и Франция, а синовете си оженва за полски и византийски принцеси.

Макар и да изглежда невероятно, това не са били неравностойни съюзи, тъй като Киевска Рус впечатлява европейците със своята изтънченост, размери и мощ. Епископ Готие Саверо, изпратен от Анри I да поиска ръката на Ярославовата дъщеря Анна, се връща с думите: „Тази земя е по-единна, по-щастлива, по-силна и по-цивилизована от самата Франция“. Лишените от собственост и пратени в изгнание принцове Олаф I Трюгвасон, Едмунд Етелинг и Едуард Изгнанника с удоволствие прекарват времето си в Киевския двор, а Анна изумява франките с уменията си да чете и пише: документ от краткото ѝ регентство след смъртта на Анри показва подписа ѝ на кирилица редом с неграмотни френски кръстове. Стотици византийски духовници и учени пристигат в Киев, за да служат в новите Ярославски църкви и да превеждат писанията, а киевските благородници започват да се обличат като

византийците. В илюстрирани ръкописи те са изобразявани в червени и пурпурни коприни, препасани с маншети и колани от златен брукат. Добрите нрави, установени от един от наследниците на Ярослав, изискват от тях да стават рано, да възхваляват Бога, „да ядат и пият, без да издават неприлични шумове“, и да се въздържат да посягат на жените си. Обичайното право, кодифицирано по заповед на Ярослав, е забележително хуманно, като предвижда по-скоро глоби, отколкото телесни наказания.

Но славните дни на Киевска Рус са кратки. На смъртния си одър през 1054 г. Ярослав заръчва на наследниците си да се „обичат помежду си“, защото „ако живеете в завист и раздори, ако се карате помежду си, сами ще се погубите и ще затриете земята на предците си“. Те не обръщат внимание на думите му и империята се разпада на множество враждуващи княжества: Киев, Чернигов и Туров на юг; Галиция и Волиния на запад; Новгород, Полоцк и Смоленск на север; Владимирско-Суздалското княжество, Рязан и Твер на Волга. Самият Киев се превръща от имперска столица в обикновено дребно княжество, управлявано от двама и четирима различни князе в продължение на следващите сто години. Този хаос е осъден в епоса от XII век „Слово за похода на Игор“:

Защото казал беше брат на брата:

„И това е мое, и това е също мое!“.

Докато князете наричаха

малкото „голямо“,

ковяха разправиите свои.

А поганците от вси страни прииждаха

с победите си сред земята руска.

През XIII век възмездието идва с монголите. Произхождащи от северозападните граници на Китай, тези отлично организирани номадски бойци вече са завладели Южен Сибир, Централна Азия и Иран. През 1237 г. армията под командването на Бату хан, внук на Чингис хан, нахлува през Урал в Рус. По думите на един арабски летописец, който е бил свидетел на техни атаки и на други места, те са бързи и ужасяващи като „мрак, преследван от

облак“. Заклевайки се да „завърже Киев за опашката на коня си“, Бату превзема града през 1240 г. след дълга обсада и жестоки боеве. Почти всички 400 църкви са опожарени, а земните укрепления заедно с трите величествени порти са изравнени със земята.

Две години по-късно, когато монголската армия се изтегля, Киев изпада в продължителен, почти краен упадък. Вследствие на кръстоносните походи, които отварят източното Средиземноморие за християнското корабоплаване, търговията по Днепър вече до голяма степен е преустановена. През 1299 г. Киев губи и религиозния си статут, когато митрополитът, висшият църковен служител на Рус, премества седалището си в град Владимир, а няколко десетилетия по-късно – в Москва. Непрекъснато нападан от кримските татари, градът се смаява до три селища, едва свързани помежду си – Горния град – местността около „Света София“ и „Златни врата“; Киевско-Печерската лавра на отсрещните хълмове и Подил – стария търговски район на Киев, разположен по протежението на реката.

През следващото половин хилядолетие Киев тъне в забрава и застои. Един венецианец, посетил града през 1470 г., го описва като „обикновен и беден“. Екатерина Велика, която минава през него на път за Крим през 1787 г., трудно може да повярва, че това е славният Киев, „Новият Йерусалим“. Нейното неодобрение е записано в „Началната руска летопис“: „Откакто пристигнах, се оглеждам за град, но досега намерих само две крепости и няколко отдалечени селища“. До 1800 г. посетителите се оплакват от павираните с дърво улици, от множеството осакатени просяци, честите наводнения и пожари, липсата на каменни сгради и ужасната питейна вода, която явно е била толкова лоша, че дори и конете не я доближавали. Градът започва да се съживява едва в средата на XIX век, когато се появяват железопътният транспорт и захарният бум.

Въпреки краткия си живот Киевска Рус – древна, обширна, цивилизована и несъмнено европейска – създава история, с която може да се гордее. Но чия е тази история? Според руснаците при нахлуването на монголите населението на Киевска Рус мигрира на североизток, като пренася със себе си своята култура и управленски структури. И докато старата столица се разпада, киевското великолепие се възражда в Москва – бързо разрастващото се княжество, което се превръща в Московия, а след това и в Руската империя. Според това твърдение наследниците на Рус не са украинците с техния странен език и старомодни провинциални нрави, а далеч по-развитите руснаци.

Украинците, начело с историка от края на XIX и началото на XX век Михаил Грушевски, твърдят, че това е нелепо. Московия има толкова общо с Киевска Рус, колкото Галия с Рим, а да се гледа на едното като на продължение на другото, е все едно историята на Франция да се приписва на Римската империя. Що се отнася до действителното население на Рус, то е останало точно там, където е било, и ако няколко души са се преместили на север, то те бързо са се върнали обратно след това. „Киевската държава, нейните закони и култура са били създадени от една народност – украинската Рус – пише Грушевски, – докато Володимиро-Московската държава е била създадена от друга народност – великоруската.“ С други думи, Русия не е „по-големият брат“ на Украйна, а обратното. Вместо да наричат украинците „малките руснаци“, може би руснаците трябва да наричат себе си „малките украинци“.

Официалната съветска линия по спора набляга на хармонията, хомогенността и братството. Киевска Рус е била населена от една монолитна „древноруска“ народност, от която са произлезли руснаци, украинци и беларуси. Да се спори за Владимир и Ярослав, има толкова смисъл, колкото германците и французите да се карат за Карл Велики. Езиците и на трите народа произхождат от древните славяни и трите са наследили православието.

Съветският съюз има право. Но дори при Ярослав е имало различия между Северна Рус (бъдещата Русия) и Южна (бъдещите Украйна и Беларус). Най-очевидните разлики произлизат от климата и географията. Северняците живеят в борови гори и в дървени къщи, а южняците – сред дъбове и ясени, в селски къщи плетарки. Северняците, с тяхната бедна почва и вечни зими, ядат черен ръжен хляб, а южняците, с тяхната богата черноземна почва и по-дълъг вегетационен период, ядат бял хляб, приготвен от по-малко издръжливата пшеница. Само северняците са ползвали парни бани. Летописецът Св. Андрей, който пътува от Киев до Новгород, пише следното: „Те се загряват до екстремни горещини, след което вземат млади клонки и се налагат толкова силно, че едва се измъкват живи. След това се обливат със студена вода и са като преродени. На това занимание гледат като на нещо съвсем обикновено и всъщност доброволно си причиняват тези мъчения“.

Различията между Севера и Юга са очевидни и в съвременната номенклатура. Византийският император Константин VII Багренородни в своя труд „За управлението на империята“ разграничава „близка Рус“ – тази около Киев, и „далечна Рус“ – в периферията. Въпреки че терминът „украински“ влиза в обща употреба едва в края на XIX век, думата *Украйна*, обозначаваща земите около Киев, се появява за първи път в хроника от 1187 г. Московците започват

да се наричат руски, а държавата си Русия през XIV век, докато украинците и беларусите продължават да се наричат руси или русини, откъдето думата навлиза в английския като рутени.

Това, което значително задълбочава разделението между двете половини на Рус, е пристигането на монголите. Киев и южната част на Рус са опустошени, но изоставени след малко повече от век. За разлика от тях, северните княжества стават постоянни васали на Златната орда.

Монголите управляват чрез пълномощия, като предоставят привилегии на местните лидери в замяна на данък. Най-успешните северни князе стават тези, които съумяват да изстискат най-много пари и блага от хората и териториите си, които да предадат на хана. Невъзможността да се плати се наказва по най-жесток начин, а смъртното наказание, рядко срещано в Киевска Рус, става широко разпространено. Показателно е, че руските думи за *верига*, *камшик* и *пари* имат монголски корени. Историкът Ричард Пайпс пише: „Руснаците научават от монголите концепцията за политика, която свежда функциите на държавата до събирането на данъци, поддържането на реда и сигурността, но е напълно лишена от всякакво чувство за отговорност за общественото благосъстояние“. Към края на XV век Златната орда на свой ред е нападната от изток, вследствие на което се разпада, а северните князе спират да плащат данък и отново започват да управляват самостоятелно. Но навикът за насилствен деспотизъм от азиатски модел вече се е създал. Както се казва: „Съблечи руснака и ще намериш татарин“.

Докато Северна Рус пада под властта на Златната орда, Южна Рус попада при литовците. Войнствени и необуздани, прекланящи се на дървета, змии, зайци и потоци, те са единственият балтийски народ, който успява да устои на опитите на могъщия Тевтонски орден да ги покръсти и управлява. Когато Рус се разпада след монголското оттегляне, литовците запълват освободеното място, като за по-малко от сто години увеличават размерите на своето херцогство четири пъти. През 1362 г. литовската армия под командването на великия княз Алгирдас превзема Киев, а на следващата година нанася съкрушителен удар на монголите в битката при Сините води по поречието на Днепър. Така Великото литовско княжество се простира от Балтийско до Черно море и заема приблизително половината от територията на старата Рус.

Въпреки свирепата си репутация литовците се оказват сравнително кротки владетели. Без да разполагат с численост или ресурси за колонизиране и окупация, те се приспособяват към съществуващите порядки, като включват в управлението благородниците от старата Рус под мотото „Няма да променяме старото, нито ще въвеждаме нещо ново“. Много от литовците приемат православието, а русинският език – предшественикът на украинския и беларуския – се превръща в лингва франка на княжеството. Магдебургското право, разпространено в цяла средновековна Европа и предоставено на Киев и другите стари руски градове през 1494 г., позволява на гражданите сами да избират градоначалниците и магистратите си и ги освобождава от различни данъци. Според украинските историци това е причината традициите на Киевска Рус да продължат да съществуват в бъдещата Украйна, докато в управляваната от монголите Московия те изчезват.

В действителност е малко вероятно голяма част от Киевска Рус да се е запазила където и да било. Това, което литовците правят и което има дългосрочни последици за източноевропейската история, е да установят вековната връзка на Украйна с Полша. Скоро след като завладяват Южна Рус, литовците разбират, че за да запазят новата си империя, се нуждаят от съюзник – на практика това трябва да са или тевтоните, или поляците. От двете злини поляците са по-малката и през 1385 г. великият княз Йогайла започва преговори за ръката на единайсетгодишната полска кралица Ядвига Анжуйска. Полските барони, които предпочитат по-малко пречкащия им се литовец пред могъщ Хабсбург, се съгласяват и на следващата година набързо покръстеният Йогайла е тържествено коронясан за полски крал и приема името Владислав II Ягело.

За Ядвига бракът е катастрофален. Предадена на брадат езичник вместо на обещания австрийски годеник, тя започва да линее, отдава се на мисионерска дейност и умира бездетна на дваисет и четири годишна възраст. В политическо отношение обаче този съюз постига огромен успех, който достига връхната си точка с Люблинската уния през 1569 г., която превръща двете отделни държави с обща монархия в мирния съюз на два народа. От края на XIV до средата на XVII век, когато Русия посяга към първата си голяма хапка от тези земи, почти цялата територия на днешна Украйна, включително Киев, се управлява от Краков.

Тук започва и големият дебат относно Украйна, който все още не е решен: дали украинците са централноевропейци като поляците, или принадлежат към

руснаците? Поляците са наричали Западна Украйна „Източната Малка Полша“, а руското название на Украйна е „Малката Русия“. Украинският език, който се говори в Западна Украйна, съдържа много полски думи, а този в Централна Украйна е пълен с руски думи. Към мъжете в Западна Украйна, подобно на поляците, се обръщат с „пан *Еди-кой си*“, а към тези в Централна и Източна Украйна, подобно на руснаците, с обръщението „господин“. Повечето украинци са православни, но в западната част на страната съществува отделна униатска църква, основана в края на XVI век, която съчетава православната литургия с послушание към папата. В Западна Украйна могат да се видят разрушени ренесансови дворци, градове с крепостни стени, църкви с купол луковица. Селата са пръснати по хълмове и долини, по думите на Джоузеф Конрад, „като струпани лодки, криещи се във вълните на море“. Накратко, това е една отдалечена част на Централна Европа. А Източна Украйна е мрачна и покрита с цвекло и терикони – западният край на хилядолетната руска степ.

Киев е мястото, където двете Украйни се срещат. Днепър, единствената голяма природна даденост на Украйна и границата, която някога е разделяла страната между Русия и Полша, в същото време разделя и града на две. Златните куполи на големите православни манастири и неоготическата камбанария на католическата катедрала се съревновават за внимание на фона на хоризонта, а двата езика – украинският и руският – се смесват в тролейбусите и по улиците, образувайки разговорния *суржик*.

Резултатът, изненадващо, е по-скоро умора, отколкото напрежение между хората, по-скоро графични щрихи, отколкото строго черно и бяло. Ако попитате някой киевчанин за произхода му, вероятно ще ви отговори нещо от рода на: „Баща ми е украинец, но е израснал в Сибир, майка ми е руския от Одеса, а фамилията ни звучи полски“. За разлика от жителите на Вилнюс или Тбилиси, които са напълно наясно с произхода си, киевчани все още не са съвсем сигурни кои са, но това сякаш не е и толкова важно за тях. Шест години след обявяването на независимостта емблеми със сърп и чук все още се извисяват над сградите на парламента и външното министерство, а в края на централната улица „Крешчатик“ Ленин протяга червената си мраморна ръка към билборд, рекламиращ наскоро приватизирана банка. Улица „Енгелс“ е преименувана, но тази с името на Карл Маркс все още си стои. Всички тези оцелели обекти са не толкова плод на носталгия, колкото на прагматичната склонност да не се разлайват кучетата.

Един от признаците за липсата на етническа или идеологическа жар в Киев е неговият категоричен провинциализъм. В продължение на 700 години той е

бил граничен град, задрямала периферия на държава, чийто оживен център се е намирал някъде другаде. Постигнал звездна слава при обявяването на независимостта, той не ѝ е позволил да промени стила му. Във вестниците се появяват основно местни новини, които пристигат с няколко дни закъснение. Държавните телевизионни канали се издържат от предавания за народни танци, прекъсвани от треперещи кадри на „Света София“, заснети от хеликоптер. (Гледането, както се изрази един украинско-канадски дипломат, е „акт на патриотизъм“.) Случаите, в които от Киев се изисква да играе ролята на национална столица, обикновено завършват с фарс. При посещението си през пролетта на 1995 г. Бил Клинтън бе помолен от правителството да преспи в президентския си самолет, тъй като нито един от хотелите не беше достатъчно голям, а приемът на принц Чарлз в Маринския дворец година по-късно се обърка, когато всички светлини угаснаха – проблем, който беше хитро разрешен, като през прозорците бяха пуснати фаровете на полицейските коли. Повечето киевчани не са пътували много, а щастливите изключения са трогателно горди с този факт: заместник-министърът на външните работи, с когото разговарях, имаше карта на стената в кабинета си с цветни иглички, отбелязващи всички места по света, на които е бил. Чужденците, макар и вече да не бяха такава рядкост, все още бяха обект на учтив интерес и подозрение.

Въпреки че в Киев живеят три милиона души, градът е малък. Всички се познават – руснаци и украинци, комунисти и националисти, бизнесмени и политици. Учили са в едни и същи университети, имат роднини, които работят в едни и същи министерства, ядат салата от червено цвекло и сушени сливи в едни и същи мрачни ресторанти, а вечер ходят на едни и същи ужасни постановки на „Тоска“ и „Травиата“ в Държавната опера. Завесата се вдига и хорът се разкрива подреден по височина – мъжете в единия ъгъл, а жените в другия. Мъжете са с нелепи изкуствени бради, отлепващи се около ушите, а жените размахват увехнали карамфили, но невинаги в такт с музиката. Пàра се издига от музикантите към нимфите на тавана, а по време на антракта в бара на горния етаж зрителите се блъскат за студена оранжада и синтетични торти с крем.

Неоспоримото доказателство за талантите, необходими за спечелване на слава в Киев, дойде скоро след пристигането ми, когато моето „момче за всичко“ Саша – едновременно импресарио, вносител на компютърни игри и агент на недвижими имоти – ме убеди да запиша една негова песен с английски текст. Направихме записа в един мразовит апартамент в жилищен блок в крайните квартали. С писклив глас на ученичка заизвивах отново и отново думите: „Мечтаещо момиче / В небесата / Забавлявай се / Преследвай си

лъжата“.[1] Няколко седмици по-късно ни снимаха за телевизията. Студиото се намираше в мазето на един стадион и беше отрупано с бутилки водка, коледна елха, украсена с гирлянди, и плакати на бяла техника марка АЕГ. Появих се след група, наречена „Двайсет Верховини“, което е и марка цигари. Водещият ме помоли да се представя. „Ами всъщност – закикотих се нервно – аз съм журналистка.“ Саша ме ритна под масата: „Анна е творец, певица от мъгливия Албион!“. Резултатът – зачервено от водка лице, отчайващо синхронизиране на устни и плейбек и новаторска работа с камерата – показаха песента в цялата страна в новогодишната нощ. Ето така станах украинска попзвезда.

Седемстотингодишният провинциализъм има и своите предимства. Третият град на империята, Киев, никога не е усещал хватката на правителството по същия начин както Москва и Санкт Петербург. Един от ранните пътешественици, които го отбелязват, е Павел Алепски – православен духовник, който придружава баща си Макарий – патриарх на Антакия, на мисия за набиране на средства при царя през 50-те години на XVII век. Стигайки до устието на Днепър, тези елегантни средиземноморски пътешественици първоначално не са особено очаровани от Украйна. Комарите хапят, храната е ужасна, а службите траят вечно. „През цялото време бяхме в църквата – пише Павел в дневника си. – Накрая се олюлявахме от толкова стоене.“ В Москва обаче ситуацията е значително по-лоша. „Всеки, който иска да съкрати живота си с пет до десет години – пише Павел, – трябва да отиде в Московия.“ В манастирите „веселието, смехът и шегите“ са забранени, а шпиони наблюдават през пукнатини във вратите „дали обитателите практикуват богоугодно смирение, пост и молитва, или пият и се забавляват“. Казали му, че пияниците се изпращат в Сибир, а пушачите подлежат на екзекуция – новина, която го накара да изпита „голям страх“. След всичко това по пътя си обратно към дома той пише, че Украйна му се сторила като рай: „През тези две години, прекарани в Московия, на сърцата ни беше поставен катинар, а умовете ни бяха крайно потиснати и ограничени, защото в тази страна никой не може да почувства ни свобода, ни радост. Страната на украинските казаки, напротив, ни беше като родна, а жителите ѝ бяха за нас добри събратя и съратници“. Но опърпаните пътешественици са дори още по-щастливи, когато пристигат в Молдова, където за първи път от двама и седем месеца влизат в баня.

Обикаляйки църквите в началото на 30-те години на ХХ век, Робърт Байрон установява, че Москва е задавена от „задушлив въздух – колко задушлив, разбрах едва когато стигнах до Киев, който по някакъв незабележим начин е запазил старата си университетска традиция на хуманизма и позволява на човек отново да диша нормално“. Един възрастен професор му показал „Света София“, Академията на науките и антикварните книжарници, като по пътя го запознал с приятелите си. Всичко това му напомнило за обикновен следобед в Оксфорд и било „някак необичайно след свирепата изолация на Москва“.

Джон Стайнбек, който скоро след войната заедно с фотографа Робърт Капа прави епична обиколка на кръчмите в Съветския съюз, е поразен по същия начин: „Всички ни предупредиха, че щом напуснем пределите на Москва, ще е различно, че суровостта и напрегнатостта ще изчезнат. Точно така и стана. Хората в Киев не изглеждаха толкова уморени като московчани. Не се влачеха прегърбени през града, а ходеха изправени, с изпънати рамене и по улиците се чуваше смях. Дори момичетата бяха по-красиви: предимно руси, с хубави, женствени фигури“.

Немодерен, непринуден, едновременно гледащ и на изток, и на запад, в много отношения Киев е отражение на държавата, в чиято столица се е превърнал. Но би било грешно Киев да се отъждествява с Украйна. Истинската Украйна, която е надживяла армии и идеологии, се намира в провинцията. На половин час път с кола от града човек попада в един предмодерен свят на черни пътища и каруци, теглени от коне, свят на открити кладенци, валенки, дълбока тишина и тъмни нощи. Хората тук се препитават от собствените си прасета и крави, овощни дървета и кошери. Напиват се до смърт с домашна водка, свиват си цигари от стари вестници и проклинат „американските космически кораби“, задето пускат колорадски бръмбари по картофите. През зимата увиват двустайните си къщички със сухи царевични стъбла за допълнителна изолация, а през пролетта затъват до колене в тресавища, сякаш нарисувани от Брьогел. Този свят е толкова затворен и елементарен, че киевчани се отнасят към пътуванията извън града като към походи през пустинята и се снабдяват с преносими бързовари и храна за из път за няколко дни.

Човекът, който най-добре е очертал контраста между Киев и Украйна, е писателят Михаил Булгаков. Син на професор по богословие, той е израснал в малка къща на улица „Андрійвский Узвиз“ – стръмната калдъръмена уличка, която се спуска от Горния град към Подил. Неговият Киев, обезсмъртен в „Бялата гвардия“, е градът на средната класа от годините непосредствено преди Революцията – Киев на сладкарницата „Ла Маркиза“ и магазина за цветя

„Фльорс де Ница“, на стенните часовници, печките с холандски плочки, захарните петлета и зелената лампа в кабинета на баща му. Пишейки от разтърсваната от инфлация Москва в началото на 20-те години на XX век, Булгаков превръща тези изчезнали удобства в своя роман „Бялата гвардия“ в нещо богато и странно: „В мразовитите и покрити с мъгла хълмове над река Днепър животът на града жужеше и се роеше като кошер. По цял ден димът се виеше към небето от безбройните комини. Над улиците се разстиляше мъгла, натрупаният сняг скърцаше под краката, а къщите се издигаха на пет, шест и дори седем етажа. През деня прозорците им бяха тъмни, а през нощта блестяха в редици на фона на дълбокото, тъмносиньо небе“.

Но за Булгаков – консервативен руснак от средната класа – Киев и Украйна са две различни неща. Киев е символ на трамваите, електрическата светлина, цивилизованото и познатото, а Украйна – на ниските тъмни хоризонти, чуждия език и страха от неизвестното. „Въпреки че животът в града протичаше привидно нормално – пише той за Киев по време на Гражданската война, – нито един човек в него не знаеше какво се случва около и извън града, в истинската Украйна, страна на десетки милиони хора, по-голяма от Франция. Те нито знаеха, нито се интересуваха от истинската Украйна и я мразеха с цялото си сърце и душа.“

Битката между червени, бели и украински партизани, която описва „Бялата гвардия“, е не само битка за един град, но и битка за идентичност, за правото на нещо много по-голямо от самите участници – с други думи, за Киевска Рус. Свети Владимир – полигамният княз, който заповядва Перун да бъде пребит и удавен – се издига над действието под формата на чугунена статуя, държаща осветен кръст, която все още стои над Днепър в един от киевските паркове. В края на книгата, когато болшевиките се готвят да превземат града от партизаните, Булгаков превръща светеца отново във воин: „Над брега на Днепър среднощният кръст на свети Владимир се издига над грешната, окървавена, заснежена земя към мрачното, черно небе. Отдалеч изглеждаше така, сякаш кръстовидната част е изчезнала, превръщайки кръста в остър и заплашителен меч“. За Булгаков Владимир защитава една изгубена империя, а може би и един изгубен начин на живот. За украинците той символизира една изгубена история. Двусмислена позиция в една борба, която продължава повече от хилядолетие.

ГЛАВА 2

Поляци и казаци: Каменец Подолски

Хвалиш се, защото веднъж докарахме Полша до нещастие.

Така и беше. Полша падна.

Но това те съкруши и теб.

Тарас Шевченко, 1845

Да пукнеш с полската вяра!

Традиционна украинска клетва

В град Каменец Подолски има само едно работещо кафене – тъмна и влажна „килия“ в средновековните градски стени. В него се продаваха заместител на кафе „Джаки“ и бисквити в картонени кутии. Единственият друг клиент беше млад мъж в сако от туид и старомодни кожени обувки. Когато чу, че говорим на чужд език, той се приближи и извади визитната си картичка – лъскаво фотокопие с лого и надпис „Валери Чесневски – архитект“, а под него с латински букви се четеше и „Безработен“. Причината, заради която беше останал без работа, беше неговата националност – поляк, единственият в Каменец.

В миналото градът е бранил югоизточната граница на Полша от турците. Заобиколен от скалистия пролом на река Смотрич и достъпен само по високите висящи мостове, той е бил един от митичните охранителни постове на християнството, отдалечен и изключително непревземаем. Твърди се, че

когато един турски султан, който минавал оттам с армията си, попитал кой е укрепил града, му отговорили: „Самият Бог“. „В такъв случай – отвърнал султанът – нека сам Бог да го щурмува.“ През 1672 г. турците успяват да превземат града, макар трудно, и така развалят магията на мита. В двора на катедралата „Св. Св. Петър и Павел“ издигнали минаре, а над вратата били изписани на арабски думите „Няма друг Бог освен Аллах и Мохамед е неговият пророк“, както съобщава един стъписан викториански мисионер. В близката полска крепост „Хотин“, чиито извити стени са дело на военни инженери от Генуа, се помещава харемът на местния паша. Когато младият княз Адам Йежи Чарториски преминава оттам със своя наставник през 1780 г., отбелязва, че жените са „много небрежно облечени“. Днес по нищо не личи, че крепостта е построена от италианци, а не поляци, а пътеводителят, който се продава на щанда за билети, направо и без заобикалки информира посетителите, че тя символизира „борбата на украинския народ срещу чуждите нашественици“. „Да бъдеш архитект в Каменец – каза Валери, – е потискащо занимание. Местната власт, управлявана от украински националисти, не би дала работа на поляк.“ Навън обаче не изглеждаше като да има работа за когото и да било. Отдалеч градът, целият в крепости и барокови камбанарии, беше живописен като на пощенска картичка. Отблизо обаче той се разпадаше на парчета. Издраскани, напукани, обвити в черни найлони и дървени скелета, историческите сгради стояха като реликви от някаква изгубена цивилизация, толкова неуместни за околността, колкото храмовете на инките за перуанския селянин. Нямаше нито местни, тръгнали на пазар или разходка, нито туристи. Единственият признак на живот на обраслия с плевели централен площад беше възрастна жена, която пасеше хилаво конче. Минавайки покрай една стена с подпори, Валери ме накара да се наведе и да погледна през дървената порта, наполовина откъсната от пантите. Всичко, което виждах, беше безпорядък от отломки и локви, курешки и паднали греди. Той ми каза, че това е бил бенедиктински манастир. Предходното лято в средновековния манастир се била разположила фабрика за дрехи и няколко бали памук се запалили. „Пожарната станция не е далеч, но те се опитаха да спасят най-вече фабриката. Никой не се интересуваше от църквата, затова и изгоря.“

Не всички църкви в Каменец бяха толкова изоставени. Стените им бяха олющени и таваните им протекли, но малко по малко поне някои от тях се връщаха към живот. Католически монаси от Краков бяха поставили нов меден покрив на катедралата и бяха монтирали две-три пейки; това беше всичко, от което се нуждаеха, тъй като повечето поляци в града бяха депортирани от Сталин след войната. Една табелка, закачена до вратата, съветваше посетителите: *1. Покръсти се; 2. Венчай се в църква; 3. Кръсти децата си; 4.*

Ела при нашия свещеник. В другите църкви се помещаваха православните и униатите. В църквата „Света Троица“, където някога са стояли статуи на Божията Майка, сега се виждат икони, поставени върху бродирани кърпи. А част от катедралата „Свети Георги“, която по комунистическо време се е използвала като планетариум, сега е разделена на две от шперплатов иконостас. Но експонатът, който Валери ми представи като черешката на тортата, се намираше в ризницата на катедралата и беше останка от дните, когато тя е била музей на атеизма. На перваза на прозореца стоеше висок до коленете механичен модел на монах, който държеше на раменете си плетена кошница. Валери завъртя една дръжка и капакът на кошницата се отвори, разкривайки голо момиче. „Така ни научиха, че монасите не са монаси, а манастирите са бордеи.“

Отношенията на Украйна с Полша са трудни и противоречиви. В продължение на петстотин години те споделят обща история – първо под властта на полските крале, а след това на руските царе. Но подобно на братя и сестри, които си съперничат, те се определят повече от различията, отколкото от приликите помежду си. Полша е бляскава и зрелищна, а Украйна – невзрачна и примирена. Украинците се бунтуват срещу полските си „хазяи“ при всеки удобен случай, подобно на ирландците, а поляците от своя страна, както англичаните, реагират с любопитна смесица от обич, презрение и страх. Полската писателка Зофия Косак-Шчуцка пише за украинците: „певци на песни, по-красиви от всички на света; ленив муден народ, чието летаргично състояние крие стихия, която всеки момент може да избухне в ураган“.

Неприязната, с която завършват отношенията между двете страни, е неочаквана, тъй като Полша, към която Украйна се присъединява с брака на Йогайла с Ядвига, е държава, изпреварила времето си. Властта е поделена между краля и Сейма – представително събрание, избрано от благородниците, или т.нар. шляхта. Интересното е, че шляхтата съставлява около 10% от населението, а това осигурява представителство, останало невиждано до Британските реформаторски актове от XX век, и принуждава княжеските магнати да си поделят властта, поне на теория, на равни начала с бедните дребни земевладелци, чиято гордост е единственото, което ги отличава от заобикалящите ги селяни. Единствено Сеймът приема законите и дори кралят не може да събира данъци или войски без неговото съгласие. От края на XVI век нататък шляхтата отговаря и за избирането на самия крал, което се осъществява на шумно събрание на полето край Варшава. По този начин в

Полша се изгражда една странна конституционна структура, в която се смесват изборната монархия и републиката на благородниците.

В сравнение със статута на шляхтата религията и расата са незначителни. В шляхтата влизат русини (полското название на бъдещите украинци и беларуси), литовци, евреи, германци, молдовци, арменци, власи, маджари, чехи и дори татарски мюсюлмани. Девизът е: „Човек се ражда благороден, а не католик“. В горната камара на Сейма членуват наравно католици, протестанти и православни, а в правната система се използват шест различни езика – русински (предшественик на украинския и беларуския), полски, иврит, арменски, немски и латински. По време на Реформацията се наблюдава поток на бежанците неконформисти, на които е разрешено да строят свои църкви и да разпространяват вярата си. Львов, който се намира в западната част на днешна Украйна, става единственият град в света освен Рим, в който се намират три християнски архиепископии – католическа, православна и арменска. Зигмунт Август, последният от потомците на Йогайла, нарича себе си „цар на хората, а не на тяхната съвест“, а баща му Зигмунт I Стари поставя един надменен духовник на мястото му с думите: „Позволете ми, уважаеми, да бъда цар и на овцете, и на козите“.

Но достойнствата на полската система се оказват и нейни слабости. Небезпокоявани от монархията, най-богатите магнати – русини, литовци и поляци – действат като независими владетели. В обширните, но слабо населени източни погранични земи те натрупват огромни богатства, които не отстъпват по размери на много от западните кралства. Гийом Левасер дьо Боплан – френски военен инженер, който работил за полската корона в Украйна през 30-те и 40-те години на XVII век, пише, че тези крале си „позволяват да поставят корони на гербовете си по подобие на по-малки суверенни държави, да леят колкото си искат оръдия и да строят толкова силни крепости, колкото им позволяват средствата. Нито кралят, нито Жечпосполита могат да им попречат. Всъщност, за да бъдат суверенни, им липсва само правото да секат монети“. Споровете между „кралските особи“ са чести и завършват с пълномащабни битки, в които участват хиляди въоръжени поклонници. Съдебните решения от Краков редовно се пренебрегват: един магнат дори се явява в съда в костюм, изработен от всички съдебни заповеди, които е получил и пренебрегнал. Поляците все още използват израза „Пиши ми в Бердичев“ (малък град западно от Киев) и имат предвид: „Хвани ме, ако можеш“.

С възхода на едрите земевладелци полското общество, някога толкова толерантно и приобщаващо, започва да закърнява и да губи своята гъвкавост.

В началото на XVI век, точно когато останалата част от Европа се отказва от крепостното право, Полша го въвежда. Основната причина за това е, за да се възползва от бума в износа на зърно. Вместо да извличат парични изгоди от селяните, земевладелците предпочитат да вземат земята в свои ръце и да я превърнат в житни площи, като използват селяните като безплатна работна ръка. По думите на историка Адам Замойски: „Украйна е третирана както от собствения си елит, така и от поляците като своеобразна колония“. Приемат се закони, които затрудняват напускането на земята от селяните, и те губят правото си на обжалване, като се оставят на милостта на местните феодални съдилища. Гийом дьо Боплан описва резултатите така: „Местните селяни са в много окаяно положение, тъй като са принудени да работят с конете си три дни в седмицата в служба на господаря си и да му плащат пропорционално на земята, която притежават, зърно, кокошки, патици и пилета на Великден, Петдесетница и Коледа. Нещо повече, те трябва да карат дърва за господаря си и да изпълняват хиляди други задължения. Господарите имат абсолютна власт не само над имотите им, но и над живота им, толкова голяма е свободата на полските благородници, които живеят така, сякаш са в рая, а селяните – в чистилището. Така че, ако се случи тези нещастни селяни да попаднат под робството на зли господари, те са в по-окаяно състояние и от каторжници“.

Най-странната проява на новото време е култът към „сарматизма“, основан на налудничавото схващане, че полската аристокрация произхожда от митично източно войнствено племе, наречено сармати, което оправдава въображаемото расово разделение между нея и останалото население. В съответствие с новоизмислените си сарматски качества шляхтата развива странен вкус към скъпоценностите и екзотиката. Турски килими и емайлирани чаши за кафе се появяват в дървените полски имения, а полските рицари започват да си бръснат главите, да носят арабски брони с вериги и да боядисват конете си в розово или в патриотичните червено и бяло за специални случаи. Всъщност поляците имат толкова ориенталски вид, че по време на битката при Виена през 1683 г. на Ян Собиески му се налага да нареди на войниците си да носят сламени кокарди, за да се различават от вражеските турци.

С крепостничеството и сарматизма настъпва и краят на религиозната толерантност. Към края на XVI век с Контрареформацията и по време на войните на Полша срещу шведите и турците поляците все повече се отъждествяват с католицизма. Протестантите са прогонени, на некатолиците е забранен достъп до шляхтата, а нови йезуитски колежи се заемат с покръстването на синовете на православната аристокрация. Върхът на католическия натиск настъпва, когато Пьотър Скарга – влиятелен йезуитски

богослов, убеждава група православни епископи, които се надяват да бъдат приети в горната камара на Сейма, да признаят папското върховенство, като същевременно запазят собствената си славянска литургия и правото на свещениците си да се женят. През 1596 г. в Брест е подписан Акт за уния, с който се създава „гръко-католическата“ или униатската църква, която доминира в Западна Украйна и до днес. Това разгневява останалите православни, които осъждат унията и призовават за антикатолически съюз с протестантите. Разтревожени от врявата, двама от четиримата нови униатски епископи променят решението си и се връщат обратно към православието.

Въпреки че разпространението на католицизма влошава отношенията между Полско-литовската държава и русините като цяло, той се развива зашеметяващо добре сред една важна група – русинската аристокрация. В едно тъжно произведение от 1612 г., озаглавено „Плач на светата източна църква“, се задава въпросът какво се е случило със старите родове на Древна Рус: „Къде са скъпоценните камъни в короната на православието, такива известни родове като Слуцки, Заславски, Збаражки, Вишневецки, Сангушки, Чарторийски, Пронски, Ружински, Соломирецки, Холовчински, Коропински, Масалски, Горски, Соколински, Лукомски, Ружня и безброй други? Къде са тези, които вярно ги следваха, славните, храбри, силни и древни родове на русинския народ, които бяха прочути по целия свят със славата, мощта и смелостта си?“. Това е риторичен въпрос. Вишневецки се е превърнал във Вишньовецки, Сангушки в Сангушко, Чарторийски в Чарториски – с други думи, русинската аристокрация е приела вярата, езика и нравите на управляващите поляци. Към средата на XVII век, според Дьо Боплан, украинските благородници сякаш „се срамуват от всяка друга религия освен римската, към която всеки ден се обръщат все повече от тях, въпреки че богатите, както и всички, които носят титлата княз, произхождат от гръцката“.

Макар че като отделни фамилии русинската аристокрация се развива и дава много от най-великите имена в полската история, като обособена група тя изчезва. За останалата част от русините, които по-късно се идентифицират като украинци или беларуси, в дългосрочен план това е катастрофално. Лишени от родния си елит – класата, която е основала и поддържала училища и университети, покровителствала е изкуството, строила е църкви и дворци, инвестирала е в търговия и производство, – те се превръщат в народ без водачи, без история. Русинският език става говорът на крепостните селяни и слугите, на хамбарите и оборите. До Първата световна война думите „русини“ и „селяни“ се употребяват почти като синоними и се използват като взаимнозаменяеми в полските писма и мемоари. Украинците и беларусите

получават свои национални лидери едва в средата на XIX век, когато голяма вълна от етническо съзнание, породена от романтичното увлечение по всичко фолклорно и загадъчно, залива цяла Източна Европа. Новите ентузиастични не са потомци на старите руски князе, а писатели, учители и антиквари, рожби на новоизлюпената образована средна класа.

Полското господство лишава Украйна от нейната аристокрация. Но в района се заражда нова сила – казаците. Груби и сурови бойци, казаците са за украинското национално съзнание това, което са каубоите за американското. За разлика от отдалечените и обвити в святост руски князе, казаците са герои, с които украинците могат да се идентифицират. Те прекосяват степите с покритите си каруци, които използват и за защита, като ги подреждат във формация в случай на татарско нападение. Нахлуват в турските пристанища със своите галери, построени от върбово дърво и подплатени със снопове куха тръстика. Открояват се с впечатляващи мустаци и носят червени ботуши и торбести панталони, „широки колкото Черно море“. Танцуват, пеят и пият хорилка в героични количества. Гийом дьо Боплан пише за тях: „Едва излезли от едно състояние на опиянение, те започват отново и пият както предишния път“.

Макар че историческите казаци изчезват през XVIII век, те продължават да живеят в украинското съзнание. Анархичните селски войски по време на Гражданската война в Русия наричали себе си „казаци“, както и някои крайни националисти днес, които се появяват с казашки шапки и ръчно ушити униформи на антикомунистически митинги. Хохол – дългата конска опашка, носена на обръсната глава и отличителен белег на казаците – все още е обидна руска дума за украинец.

Казашкото царство може да се проследи до началото на XIV век, когато великите литовски князе построяват редица крепости по границата на пустото диво поле между княжеството и управлявания от татарите Крим. Първоначално там са се заселили татарски наемници, наричани „казаци“ или „свободни авантюристи“, но скоро те привличат бегълци от всякаква класа и народност – избягали крепостни селяни, задлъжнели благородници, отлъчени свещеници. До края на века тези импровизирани гранични общности се превръщат в полунезависимо общество с избрани от самите тях лидери, наречени „хетмани“ и „атамани“, собствена армия, закони и речник. Въплъщението на казачеството е Запорожката Сеч – укрепен град с бараки, разположен на отдалечен остров южно от бързеите на Днепър. Символ на свободата за поколения украинци, това е мястото, където се събирали най-

дивите разбойници, замисляли дръзките си набези и пиели много хорилка. В Сеч не се допускали жени, а важните решения се вземали от Радата – грубо и набързо сформирана, където поне на теория всички имали равен глас. „Тази република би могла да се сравни със спартанската – пише венецианският пратеник от XVII век Алберто Вимина, – ако казаците уважаваха трезвеността така, както спартанците.“

Желанието на казаците да образуват държава, поне в съвременния смисъл на думата, остава неизпълнено. Без ясни граници и писани закони, без разделение между войска и администрация и без постоянна столица (Запорожката Сеч се мести няколко пъти по време на съществуването си). Също така, тъй като не всички украинци са били казаци и не всички казаци са били украинци, казачеството не е поставило началото на украинската нация. Както казва Замойски, казаците не са народ, а начин на живот.

Това, което те без съмнение са били, е военна сила. През по-голямата част от времето те работят като обикновени земеделци и занаятчии. „Сред тях – пише Дьо Боплан – се срещат хора, които владеят всички занаяти, необходими за човешкото съществуване: зидари, майстори на кораби и оръжия, каруцари, ковачи, кожари, обуцари, медникари, шивачи и т.н.“ Но когато желанието надделее и хетманът повели, те вдигат знамена с конски опашки, грабват боздуганите и предприемат страховити набези дълбоко в Полша. През 1498 г. достигат Ярослав, западно от Львов, а четири години по-късно стигат чак до Висла.

Отговорът на Полша е да се опита да пренасочи казашката агресия на изток, към Москва или турците. През 1578 г. крал Стефан Батори предоставя на по-богатите казаци, живеещи в градовете, средства в замяна на военна служба срещу Московия и дивите разбойници от Запорожката Сеч. Този ход разделя казаците на три части – три хиляди „регистрирани“ казаци, лоялни на поляците, между пет и шест хиляди независими казаци от Сеч и останалите около четиридесет хиляди, които се включват в редиците на другите две в зависимост от обстоятелствата.

Що се отнася до нападението над Турция, организацията на Батори работи блестящо. Между 1600 и 1620 г. казаците организират морски набези срещу Акерман, Трабзон, Феодосия, Перекоп, Варна, Килия и Измаил и два пъти опожаряват Константинопол. Според Павел Алепски цената на пленените роби паднала толкова ниско, че „всеки заможен господин притежавал седемдесет или осемдесет татарски мъже, а всяка богата дама – между четиридесет и

шестдесет жени или момичета“. Възхвали за казаците се носят из цяла Европа, от ренегати те се превръщат в съвременни кръстоносци, новите паладини в една свещена война срещу безбожния мохамеданин. Един полски полемист пише: „Ужасният турчин си отвори устата, но храбрият руснак я запуши с ръката си. Когато Турция се втурна към Полша с могъщата си армия, тя беше спряна от руските сили“. Но това, което поляците не успяват да направят, е да спрат казаците от нападение над самата Полша. През 1591, 1595, 1625, 1635 и 1637 г. избухва поредица от въстания, които са посрещнати с жестоки кампании за умиротворяване, достигащи кулминацията си през 1648 г. с най-голямото и най-кървавото казашко въстание под ръководството на хетмана Богдан Хмелницки.

От всички митологизирани фигури в украинската история тази на Хмелницки е едновременно най-вдъхновяващата и най-загадъчната. За украинците той е водачът на първата украинска война за независимост, а за поляците – заблуден селски бунтовник, който разделя Полско-литовската държава и тласка Полша към упадък. За евреите той е първоизточникът на погромите, инициатор на печално известните Хмелницки кланета, а за руснаците той е основателят на Великото славянско братство. Своеобразен Мойсей, който отвежда Украйна от полското робство към гостоприемните обятия на Московия. В Киев царете издигат негова статуя, възседнал кон, насочил боздугана си към североизток и Москва. Според първоначалния ѝ замисъл хетманът е трябвало да бъде представен как тъпче притихналите фигури на полски благородник, католически свещеник и евреин. По-мъдрите успяват да надделеят и днес самотната фигура на Хмелницки се издига пред катедралата „Света София“.

Трудно е да се разбере какъв човек е бил Хмелницки в реалния живот. Полските легенди описват зловещи картини на полудял пияница, ужасен от собствения си успех. Но разкази на негови съвременници описват съвсем различен човек: обикновен, разумен и колкото и да е странно, неодобряващ хаотичния бунт, на който дава името си. Венецианският пратеник Вимина, който е в Украйна през 1650 г., съобщава, че Хмелницки е „среден на ръст, с широки рамене и силно телосложение. Неговите изказвания и системата му на управление показват, че той притежава разсъдлив и проникновен ум. Поведението му е спокойно и невъзмутимо, с което печели любовта на казаците“. Въпреки че хетманът разговарял с охота на латински, обстановката около него била строго военна. „В стаята му нямаше никакъв лукс и стените бяха голи. Обзавеждането се състоеше от няколко груби дървени пейки, покрити с кожени възглавници. Пред малкото легло на хетмана бе положен килим, а до главата му висяха лък и сабя.“ Няколко години по-късно Павел

Алепски с изненада открива, че този „старец, притежаващ всички качества да бъде водач“, вечеря в „малък и мизерен заслон, а на масата пред него няма друго ястие освен каша от див копър“.

През първите четиридесет години от живота си Хмелницки се отдава на напълно конвенционална кариера в шляхтата. Роден около 1595 г. в благородническо православно семейство, той получава образование от йезуитите в Ярослав, след което се присъединява към полската армия. Служи в Молдова и попада в плен на турците, където прекарва следващите две години. През 1622 г. се завръща у дома в семейното имение в Централна Украйна, където в продължение на двайсет и пет години се занимава със земеделие и се грижи за семейството си, избягвайки участие във въстанията от 20-те и 30-те години на XVII век и изкачвайки се постепенно в редиците на лоялните регистрирани казаки. Какво подтиква този уважаван мъж на средна възраст да започне въстание, което продължава осем години, опустошава Украйна, убива стотици хиляди и почти унищожава шляхтата, чийто лоялен и успешен член е бил дотогава? Отговорът – лична неприязън. През 1646 г., когато Хмелницки, вече вдовец, отсъства по работа, полски съсед, с когото имал вражда, нахлува в имението му, пребива до смърт малкия му син и отвлеча жената, за която е планирал да се ожени. След като нито местните съдилища, нито Сенатът във Варшава раздават правосъдие, през януари 1648 г. разяреният Хмелницки заминава за Сеч, където успява да убеди запорожците да въстанат отново, този път под негово ръководство. По същото време той сключва съюз с татарския хан, като му предоставя четири хиляди конници, жизненоважни в борбата срещу страховитите полски хусари, които се впускат в битките с дълги копия и покрити с пера дървени крила, свистящи над главите им. Вече предупредени, поляците тръгват на юг и през април двете страни се изправят лице в лице при град Жолтиє води, северозападно от Сеч, където трихилядната полска стража е обкръжена и разбита на пух и прах.

През пролетта и лятото Хмелницки изглежда непобедим. Марширувайки на северозапад към Варшава, неговата разнородна армия печели победа след победа, оставяйки Полско-литовската държава в развалини. Регистрираните казашки отряди преминават на страната на бунтовниците, а селяните в цялата страна се възползват от възможността да грабят и да извършват кланета. „Където и да видеха човек на шляхтата, кралски чиновници или евреи – се казва в почти съвременната „Хроника на очевидците“, – те избиваха всички, без да щадят нито жените, нито децата. Разграбваха имотите на евреите и благородниците, палеха църкви и убиваха свещениците им, като не оставяха нищо след себе си. В онези дни рядко се намираше човек, който да не си е

изцапал ръцете с кръв.“ Йереми Вишньовецки – водач на по-ранна акция за умиротворяване и най-могъщият магнат в Украйна, събира собствена армия и въвежда жестоки репресии, като заповядва пленниците да бъдат измъчвани така, че да „чувстват, че умират“. Подражавайки на татарите, и двете страни използват пленниците, за да тренират стрелбата си, или ги набиват живи на дървени колове.

В продължение на три години Хмелницки държи цяла днешна Западна и Централна Украйна – от Лвов на запад до Полтава на изток. Късметът му се изчерпва през 1651 г., когато казаците са изоставени от татарските си съюзници и претърпяват съкрушително поражение при Берестичко, североизточно от Лвов. Победен и предаден, Хмелницки се нуждае от съюзник. Съдбоносно, а някои биха казали дори фатално за цяла Източна Европа, той го намира в Русия.

По това време Московия вече е огромна империя. Иван IV Василевич Грозни е завладял мюсюлманските ханства Казан и Астрахан, като е прехвърлил границата на юг до бреговете на Каспийско море. Ловци и търговци прекосяват целия Сибир, следвани от официални лица, които заграждат тайга и борова гора за Москва. Но в сравнение със своите съседи руснаците все още не са достатъчно развити. С около осем милиона жители населението на Русия е приблизително същото като това на Полша и едва наполовина от това на Франция. За да се превърне в истинска европейска сила, Русия трябва да се насочи към богатия и гъстонаселен Запад. Макар че по онова време никой не е мислил по този начин, съюзът с Хмелницки е първата стъпка в един процес, който приключи едва с разпадането на Съветския съюз, а може би още не е приключил.

Прехвърлянето на лоялността на Украйна от Краков към Москва става през януари 1654 г. в Переяслав, малък град на източния бряг на Днепър, южно от Киев. От самото начало се оказва обаче, че партньорството няма да завърши с щастлив край. Двете делегации, начело съответно с Хмелницки и руския пратеник Василий Бутурлин, се срещат в църква. Хмелницки очаква, че в замяна на клетва за лоялност от страна на казаците Бутурлин ще се закълне от името на цар Алексей, че „няма да предаде казаците на поляците, няма да наруши тяхната свобода и ще потвърди правата им върху поземлените имоти на украинската шляхта“. Бутурлин отказва. Полските крале може и да дават клетви на поданиците си, казва той, но те често ги и нарушават, докато „царската дума е неотменима“. Вбесен, Хмелницки напуска църквата, но няколко часа след това се връща и подписва едностранна клетва за

безпрекословно подчинение. Титлата на царя се променя от „самодържец на цяла Русия“ на „самодържец на цяла Велика и Малка Русия“, а казашкият хетман взема нов печат, в който името на полския крал е заменено с това на царя.

Като оставим настрана символиката, значимостта на събитията в Переяслав става ясна едва след време. През следващите трийсет години руски, полски, казашки и татарски войски преминават многократно през Украйна в поредица от неорганизиранни войни, наречени от поляците Шведския потоп, а от украинците – Руината. Ситуацията се стабилизира едва през 1686 г., когато Полша и Русия, този път без дори да се консултират с казаците, подписват така наречения „вечен мир“, с който Киев и всички земи на изток от Днепър се предават на Московия. През следващите повече от три века Киев ще се управлява от Москва.

Хмелницки оставя след себе си много въпроси, на които не може да се даде отговор. Историците не са единодушни защо е започнал въстанието, до каква степен е контролирал хода му и защо го е прекратил по начина, по който го е направил. По-лесно е да се каже какво *не* е неговото въстание, отколкото какво е. Една от целите, които със сигурност не е имал, е била да освободи русинските селяни от крепостничеството. Техните интереси постоянно са били пренебрегвани по време на различните преговори, а една от цените, които Хмелницки плаща за съюза си с татарите, е да им позволи да поведат цели села към кримските пазари за роби, където да ги продадат на търг. Не е ясно и дали въстанието, поне в началото, е било антиполско. Когато през 1648 г. Хмелницки тръгва на запад, той пише писма до полския крал като лоялен поданик, в които изразява недоволството си, подписвайки се като „хетман на Запорожката войска на Негово милостиво величество“. През по-голямата част от времето въстанието прилича по-скоро на война между различни русински групи с различни интереси, отколкото на етнически конфликт. Вишньовецки и Адам Кисил, главният генерал и главният преговарящ от страна на Жечпосполита, са полонизирани русински магнати. Кисил е православен, а Вишньовецки е праплеменник на основателя на Запорожката сеч и е приел католицизма едва шестнайсет години по-рано.

Украинската версия на събитията е, разбира се, че Хмелницки води ранна, неуспешна война за независимост. Вероятно той никога не е имал тази цел, но е ясно, че казаците са желали политическа и религиозна автономия, както

доказват исканията, които те поставят в различните преговори за сключване на договори с поляците. Например неуспешният Гадячески договор е щял да им позволи да избират, след одобрение от короната, свой ковчезник, съдия и хетман. Те са изисквали собствени съдилища, монетен двор и армия и са искали да прогонят полските войници, евреите и йезуитите от казашките земи. От чии ръце обаче казаците са щели да получат автономия, изглежда, не е било важно. В един момент Хмелнишки дори води преговори с Османската империя за създаване на същия вид свободен протекторат, на който се радват Молдова и Крим. Самият Переяслав може би е бил замислен само като временен съюз, още един ход в дългото жонглиране на казаците между силни и заплашителни съседи.

Подобно на историците, днешните украинци не са съвсем сигурни какво да мислят за Хмелнишки. От една страна, той побеждава поляците, но от друга – оставя Украйна на благоволенieto на руснаците. Но те не са склонни и да го отхвърлят напълно. Украинците не попадат често в учебниците по история, но по времето на Хмелнишки те наистина са сила, която трябва да бъде взета под внимание. За една страна, която не разполага с герои, той е твърде значим, за да бъде отминат. Вместо това той и неговите казаци са преобразени, за да отговорят на настроенията на времето – Хмелнишки е представен като лидер на първия неуспешен опит за независимост на Украйна, а Запорожката сеч със своята Рада – като прототип на демократично управление.

На остров Хортица в Запорожие, днес индустриален град, затънал в смог, където някога се е намирала Запорожка Сеч, в местния музей може да се види нова казашка изложба, финансирана от украинската диаспора. С украинско-канадската журналистка и моя приятелка Рома Ихнатович пристигнахме там в една мрачна февруарска неделя. Музеят беше полузатворен, а паркът около него – потънал в мръсен сняг. Уредничката се изненада, че вижда някого в такова време, и се зарадва, че чужденка пише за Украйна. Тя ни показва хетмански жезъл и макети на викингски кораби, скитски върхове на стрели и панорама на Радата. Попита ни дали знаем, че Маркс е нарекъл Запорожката Сеч „първата демократична християнска република“, че казаците са помогнали на Франция да защити Дюнкърк по време на Тридесетгодишната война и че летище „Орли“ в Париж е кръстено на Пилип Орлик, автор на първата украинска конституция? „Някои може да се преструват – каза тя, – че казаците не са нищо повече от бандити, но всички културни и образовани хора знаят, че те са били ранни социалдемократи. Опитът на казаците може дори да помогне на украинското правителство да изработи новата си конституция. Украинците

не трябваше да копират Америка или Германия, защото ние имаме своя собствена история и своя собствена система.“

Пътуването обратно към Киев ни отведе през старите казашки земи – леко вълнистите поля, които ограждат северния край на украинската степ. Покрита със сняг, местността изглеждаше сякаш едноизмерна, като преекспонирана черно-бяла снимка. Врани се топлеха, сгущени неподвижно в голите дървета от двете страни на празния път. Бетонни указателни табели, увенчани със сърп и чук или фигури на пролетарии, обозначаваха входовете към трудолюбиви села или колективни селски стопанства, носещи името „Мир“. Докато монохромният пейзаж се изнизваше покрай нас, изразих мнението си пред Рома, че като национални представители казаците може би не са най-добрият пример. Не бяха ли жестоки? Не бяха ли пияници? И най-вече, какво бяха постигнали? Нима дори Гогол не се е подигравал на своя казашки герой Тарас Булба? Рома се разсърди. „Казаците – каза тя – са всичко, което имаме. Чуждите герои може да са по-изтънчени, но суровостта на казаците и фактът, че са здраво стъпили на земята, е точно това, което на нас, украинците, ни харесва.“ Наложих се да я увещавам да ми прости до края на пътуването ни.

Краят на полското управление над Украйна век и половина по-късно се превръща и в края на Полша. Отслабена от войни, селски въстания, чужди машинации и безполезността на собствената си аристокрация, до средата на XVIII век Полша, по думите на Фридрих Пруски, е „като артишок, готов да бъде изяден лист по лист“. При разделянето през 1773 и 1793 г. тя се лишава от две трети от територията си, а Жечпосполита окончателно спира да съществува през 1795 г. Източната половина попада при Русия, а останалата се разпределя между Прусия и Австрия. Подобно на Киевска Рус, Полша отпада от картата. И както украинците, поляците се превръщат в народ без държава. Споделеното нещастие обаче не успява да ги сближи. По време на Полското въстание от 1863 г. украинските селяни залавят въстаниците и ги предават на руските власти. В края на Първата световна война полски и украински партизани се сражават за Галиция, оставена без управа след разпадането на Австро-унгарската империя. Между двете войни украинските националисти в управляваната от Полша Западна Украйна провеждат кампания за убийства на полски правителствени служители. Също така партизански отряди от двете страни се сражават в края на Втората световна война, когато германците се оттеглят на запад, следвани от Червената армия. Препирните продължават до

1945 г., когато огромен обмен на население слага груб, но ефективен край на отношенията им.

Причината за конфликта е проста. Украинците смятат Украйна за украинска държава. Поляците от XIX и началото на XX век гледат на нея, както и на останалата част от старите източни гранични райони, като на полска територия. А граничните райони всъщност са дори *по-полски* от Полша, защото провинциалната аристокрация, за разлика от изтънчените варшавски благородници, се придържа към старомодните традиции на шляхтата. Фактът, че в по-голямата си част населението на тези гранични райони принадлежи към друга националност, не е от особено значение. Затова Адам Мицкевич, полският национален поет и човек, който през живота си никога не е посещавал Варшава, започва патриотичната си поема „Пан Тадеуш“ с думите: „О, Литва“.

Другият голям пример за манталитета на граничната земя е Джоузеф Конрад. Роден като Юзеф Теодор Конрад Коженъовски, той израства в Тереховие, малко селце на около 130 километра югозападно от Киев. Семейството му – патологично патриотично. Бащата на Джоузеф, Аполон, отбелязва раждането му през 1857 г. със стихотворение, озаглавено „За моя син, роден в 85-ата година на московското потисничество“. С кръщението на детето идва друго стихотворение: „Повтаряйте си, че сте без земя, без любов, без отечество, без човечност – докато Полша, нашата Майка, е поробена“. Най-ранната оцеляла творба на Конрад е бележка до баба му, в която ѝ благодари, че е изпратила торта на Аполон – тогава той е в затвора за антируска агитация във варшавско кафене. Шестгодишният тържествено се подписва като: „внук, поляк, католик и благородник“. По-късно най-ярките спомени от детството му са за майка му, облечена в черно в траур за смъртта на Полша, и за разказите на негов прачичо как яде печено куче по време на отстъплението от Москва с Наполеон. Когато шестнайсетгодишният Конрад се присъединява към френския търговски флот, негов семеен приятел го изпраща на влака с думите: „Помнете, където и да плавате, вие плавате към Полша!“. Пренаситен от полското, Конрад се връща у дома само веднъж, завършвайки дните си в приятното графство Кент. Къщата на Коженъовски в Тереховие все още съществува и сега в нея се помещава селско училище. Макар и не много голяма, може да се види, че някога е принадлежала на аристократи. Вратите са дебели и облицовани, на стените се виждат корниз, а гипсовите розетки показват къде някога са висели полилеи. Гостната е превърната във физкултурен салон и върху паркета се виждат очертанията на баскетболно игрище, а на стените – кошовите. Прозорецът е закован с дъски, на които са подпрени купчина хоккейни стикове, а зад тях

наднича портрет на Ленин. Отвън липите маркират това, което някога е било терасирана градина.

Селото беше малко и тихо, но не беше забравило известния си писател. Един много глух старец със златни зъби и кожена шапка ме пусна в централата на колективното стопанство, където наред със задължителните снимки на астронавти и народни танцьори бяха окачени снимки на Конрад, възседнал пони, Конрад на бюрото си, Конрад във военноморска униформа. Долу, в подножието на хълма, до замръзналото езеро той извади черпак от облицования с тухли кладенец. „Конрад е пил от тази вода. Това е много добър кладенец – никога не замръзва.“ Но защо на селяните им пука толкова за Конрад, при положение че той е поляк, който е живял в чужбина през по-голямата част от живота си, и е писал на английски? „Не им пука – каза той. – Какво ни е дал той? Нищо!“

Въпреки антагонизма им сходните обстоятелства тласкат Полша и Украйна към еднакви стратегии за оцеляване. За поляците през XIX век и за украинците до 1991 г. идеята за националност придобива религиозно, почти метафизично значение. Точно както украинците от диаспората все още приемат себе си за част от Украйна, въпреки че са родени и израснали в Канада или Австралия, поляците, изпратени в изгнание през XIX век, не смятат, че са по-малко поляци само защото са прекарвали живота си в Париж или Москва. Техните страни за тях съществуват в нещо като умствено хиперпространство, независимо от баналности като правителства и граници. „Полша все още не е изгубена“ е заглавието на полска военна песен, а не по-малко вдъхновяващият украински национален химн започва така: „Още не са умрели славата и волята на Украйна“.

С такава нагласа се пише и историята. Във въображението на двете страни, както казва историкът Норман Дейвис, *словото* има предимство пред *факта*. Отделя се повече внимание на това, което хората биха искали да се беше случило, отколкото на това, което действително се е случило. Националните лидери и въстания – независимо от това, че са се провалили – получават повече значение и тежест, отколкото чуждестранните правителства, които всъщност са диктували събитията. Поляците почитат своята Конституция от 3 май, а украинците – Конституцията на Пилип Орлик. Няма значение, че нито една от тях не е приложена на практика, защото намеренията са по-важни от резултатите.

Това героично творческо усилие не успява да се наложи на политическата сцена извън границите на двете държави и на тях им отнема огромни усилия да убедят останалата част от света да ги приеме сериозно. Британският историк Едуард Халет Кар, делегат на Парижката мирна конференция през 1919 г., нарича преродената Полша „фарс“. За Джон Мейнард Кейнс това е „икономическа невъзможност, чиято единствена индустрия е антисемитизмът“, а за Дейвид Лойд Джордж – „исторически провал“, той добавя, че по-скоро би дал часовник на маймуна, отколкото да предаде Горна Силезия на Полша. А ако Джордж Буш е бил там по онова време, несъмнено щеше да се присъедини към тях в полза на статуквото, като се има предвид, че единственият му принос за украинската независимост беше скандалната реч „Пиле по киевски“ от август 1991 г., в която той призова украинците да останат лоялни към Съветския съюз. Но поне Буш знаеше, че Украйна съществува. Шест години след обявяването на нейната независимост много иначе добре информирани западняци или изобщо не бяха регистрирали съществуването на суверенната държава, наречена Украйна, или бяха чували за нея, но нямаха представа къде се намира, като подхвърляха предположения, сякаш играеха на детска игра: Някъде по Балтийско море? Граничи с Казахстан, нали?

Както за Полша, така и за Украйна най-добрият начин да привлече вниманието на Запада е да подчертае своето въздействие върху Русия. Либералите от XIX век твърдят, че ако Русия не освободи Полша, тя никога няма да успее да осъществи своята конституционна реформа. Усилията да задържи най-непреклонната си колония поставят Русия в ролята на тиранична автокрация, която вреди на обикновените руснаци точно толкова, колкото и на самите поляци – оттук и лозунгът на полското въстание от 1831 г.: „За вашата и нашата свобода“. Аргумента, който Полша използва, за да призове за военна помощ през миналия век, Украйна използва, за да привлече Международния валутен фонд и дипломатическата подкрепа. Американският политолог от полски произход Збигнев Бжежински пише, че „без Украйна Русия престава да бъде империя, но с Украйна, корумпирана и подчинена, Русия автоматично се превръща в империя“. Казано с други думи, „Русия може да бъде или империя, или демокрация, но не и двете“. Ако Украйна не остане независима, Русия няма да остане демократична, така че украинската независимост е толкова благоприятна за Русия, колкото и за Украйна.

Руснаците, разбира се, изпитват известни затруднения да приемат тази идея. Точно както полските въстания превръщат дори хората, които са против разделянето, като Пушкин, в ревностни славянофили, днешна независима Украйна изважда на повърхността най-доброто от руските либерали. „Когато

погледнете как Русия се е справяла с полския проблем от XIX век – казва Роман Шпорлук, ръководител на катедрата по украински изследвания в „Харвард“, – наистина бихте останали с впечатлението, че четете актуални московски аналитични изследвания за Украйна.“

Днес полско-украинските отношения са доста хладни, което е изненадващо, имайки предвид тяхната дълга и трудна обща история. Полските и украинските президенти си разменят визити, а полските икономисти се появяват на конференциите в Киев, за да обсъждат реформата на свободния пазар. Безброй украинци извършват частна търговия през границата, товарейки куфари с пушена наденица и евтини дрехи на влаковете, пътуващи на запад, и връщайки се с автомобилни части и кухненски съдове. В Львов, който се намира близо до полската граница и е бил полски преди войната, украинските юпити заявяват западните си убеждения с целувка по ръката във варшавски стил.

С изключение на факта, че украинците негодуват срещу мисионерската дейност на Полската католическа църква, отношенията, поне от украинска страна, са мирни. Въпреки вековете под полско владение украинците не изпитват към Полша такава смесица от любов и омраза, както към Русия – вероятно просто защото Полша вече не ги засяга особено. Броят на етническите поляци, останали в Украйна, е малък и Полша няма никакво влияние върху украинските дела. Докато Хмелницки се опитва да настрои Московия срещу поляците, днешна Украйна балансира между Русия и Америка.

И ако Украйна е престанала да се интересува от Полша, то поляците не са спрели да се интересуват от Украйна. Някои гледат на нея като на икономическа шега, но тя се оказва в положението на жизненоважна буферна зона. С обявяването на нейната независимост руската граница остава на хиляда километра на изток и Полша вече може убедително да се нарече част от Централна, а не от Източна Европа. Ако Украйна, или което е по-вероятно Беларус, загуби своята независимост, Русия ще гледа намръщено от другата страна на граничната тел, а центърът на тежестта на Европа ще се измести на запад. Независимият полски профсъюз „Солидарност“ изпрати представители на учредителната конференция на „Народното движение на Украйна“ („Рух“), която доведе Украйна до независимост. Също така Полша бе първата страна, която призна дипломатически Украйна, ден след референдума за независимост от 1 декември 1991 г.

През 1883 г. младият полски романист Хенрик Сенкевич публикува своя бестселър „С огън и меч“. Напомняща на холивудска драма, чието действие се развива по време на бунта на Хмелницки, книгата не е исторически коректна. Тъй като Сенкевич никога не е посещавал Украйна, базира описанията си на река Днепър на пътуванията си по Мисисипи, украсявайки бреговете ѝ с мангрови дървета и огромни влечуги. Въпреки това в книгата перфектно е обобщена смесницата от носталгия, снизхождение и личен интерес, с която поляците гледат на някогашните си граници. Романът има две паралелни сюжетни линии: войната на Хмелницки с Вишньовецки за Украйна и битката между див казашки атаман и непреклонно добродетелен полски рицар за ръката на русинска принцеса. Полякът в крайна сметка получава момичето, но полската армия не получава Украйна. Вместо това страната потъва в хаос: прословутото последно изречение на книгата гласи: „Омраза поникнала в сърцата и отровила братската кръв“^[2]. Поуката, която може да се извлече, е, че историята не бива да се повтаря. За да се отърват от Русия, поляците и украинците трябва да спрат да се борят един с друг и да се поддържат взаимно.

[1] Оригиналният текст на песента е: Dreaming girl / In the sky / Have a ball / Live your lie. – Б. пр.

[2] Превод: Димитър Икономов. – Б. р.